

УДК 94(47+571)«1941/1944»

Іван Капась (м. Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО АНТИНАЦИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАН І ПІДПІЛЬНИКІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ГЕНЕЗА, МЕХАНІЗМИ ПРОЦЕСУ

У статті розглядається процес формування офіційної політики пам'яті про антифашистську боротьбу радянських партизанів і підпільників та її інтерпретація у науковій літературі.

Ключові слова: *радянський рух Опору, звіти, списки, партизанське з'єднання, партизанський загін, районний комітет КП(б)У, обласний комітет КП(б)У.*

Питання антифашистського руху Опору на окупованій нацистами території України продовжує залишатися актуальним і сьогодні. Це пов'язано, з одного боку, з формуванням в українській історіографії відмінної від радянської версії спротиву окупантам. З іншого – сама специфіка діяльності підпільних груп та загонів, коли в умовах конспірації багато інформації було відомо тільки обмеженому колу осіб і не фіксувалося в документах, стимулює подальший пошук. Відкриття альтернативних джерел, застосування нових методологічних підходів до історичних досліджень дозволяють розкрити нові аспекти перебігу подій підпільної боротьби. Особливо це стосується його проявів у різних регіонах кра-

їни. Дослідження саме невеликих складових частин руху Опору дозволить більш комплексно показати складності й багатомірність цього процесу.

У радянській історіографії проблематика антифашистського руху Опору 1941-1944 рр. в Україні належала до одних із ключових питань історії Великої Вітчизняної війни. Ця тема показувалася як діяльність «комуністичного підпілля та партизанського руху», без урахування присутності інших політичних сил в окупованій Україні. Партизанський рух розглядався як складова частина збройної боротьби радянського народу проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території СРСР, який «з перших днів виникнення [...] направлявся ЦК ВКП(б) і розви-

вався під керівництвом місцевих партійних органів, що діяли в тилу ворога»¹. Політичне замовлення пануючої влади «ставило перед науковцями цілком конкретну мету: показати всенародний характер боротьби українського та інших народів проти окупантів у тилу, її героїку і звитяжність і створити надійний щит проти спроб «буржуазної фальсифікації»². Інакше кажучи, проводилася цілеспрямована політика щодо того, як потрібно було писати, говорити і що треба було знати й пам'ятати про партизанський і підпільний рухи.

За визначенням В. Артюха, історична пам'ять, на відміну від історичної науки, є спрощеними колективними сприйняттями фактів свого минулого членами національної спільноти, де змістом пам'яті є не стільки факти минулого, скільки образи цих фактів, їх оцінкові уявлення. Поряд з цим існує індивідуальний рівень пам'яті. Безпосереднім її прикладом є життєвий досвід людини-очевидця, що сформувався під впливом пережитих подій. У свою чергу, колективна пам'ять є виявом спонтанної реакції індивідів і груп людей на пережиті ними досвіди³. Разом з цим, структурна складова колективної пам'яті, значною мірою, перебуває у фокусі офіційної політики. Невипадково автори спогадів, що вміщують окремі епізоди, не включені до загальноприйнятої концепції історії війни, зазначають: «Раніше про це не можна було говорити»⁴.

У цій статті пропонується розглянути генезу історичної пам'яті, або ж інакше кажучи, офіційну політику пам'яті про антинацистський рух Опору на прикладі партизанського з'єднання № 8 імені В. Чапаєва, що діяло на території сучасних Київської і Черкаської областей. Головна увага буде спрямована не на політику влади в публічному просторі (періодична преса, література, фільми, кіно), а на особливостях формування документального масиву про партизанський рух в державних архівах. Адже процедура написання й затвердження партизанських звітів, списків особового складу загонів та з'єднань мала безпосередній вплив на подальшу інтерпретацію зазначеного матеріалу в науковій літературі.

Перша узагальнююча робота, присвячена німецько-радянській війні, датується 1956 р. і належить М. Супруненко⁵. Дослідник відмічає успішну діяльність підпільних партійних організацій по створенню партизанських загонів у Переяслав-Хмельницькому районі. Зокрема, наводить факт створення у березні 1943 р. О. Ломкою на базі підпільної партійної організації

с. Григорівки партизанського загону ім. Шевченко, що у червні об'єднався із загonom І. Примака. А з приєднання до них сформованого комуністом В. Івановим загону с. Хоцьок і організацію з'єднання ім. Чапаєва, що вже до вересня того ж року налічувало у своєму складі 600 бійців⁶. Разом з цим М. Супруненко наводить окремі епізоди з бойової діяльності партизанського формування, допомогу частинам Червоної армії при форсуванні Дніпра. Серед останньої виділяє: надання човнів, перевезення червоноармійців на протилежний берег: «Тільки за ніч з 20 на 21 вересня 1943 р. вони на човнах переправили через Дніпро більше 400 радянських бійців»⁷.

Видання 1957 р. авторів В. Клокова, І. Кулика, І. Слінька повідомляє про підлив загonom ім. Чапаєва під командуванням І. Примака у Переяслав-Хмельницькому районі протягом серпня-вересня 7 поїздів і 47 автомашин⁸. Дещо далі знаходимо відомості про розгром партизанами гарнізону у с. Хоцьки, допомогу частинам Воронезького фронту у битві за Дніпро. А саме: передання 6 понтонних човнів, затопленого порому. Також автори повідомляють про взяття 23 вересня 1943 р. 120 партизанами і ротєю автоматників с. Григорівки, де загинуло 26 «чапаєвців»⁹.

Велика допомога надана партизанами по створенню плацдарму вказана і в «Історії міст і сіл Української РСР: Київська область» (1971 р.), де вказується на виведення із ладу на 2,5 місяців міського млину, збереження від вивезення устаткування маслозаводу, 5 тис. т. шкірсировини, 3 тис. кубометрів будівельного лісоматеріалу¹⁰. Окрім цього, підлив у ніч з 6 на 7 вересня 1943 р. залізничної колії поблизу станції Переяславська, внаслідок чого німецький ешелон пішов під укіс¹¹.

У 7-му томі «Історії Української РСР» щодо діяльності з'єднання ім. Чапаєва автори зазначають про розгром уже згадуваного німецького гарнізону у с. Хоцьках, очищення від гітлерівців лівого берега Дніпра у районі Переяслава, показ частинам Червоної армії зручних місць для переправи, передача 6 човнів та порому¹².

Історію антифашистського руху на Київщині висвітлює «Непокоренная земля Киевская» (1985 р.)¹³. Тут знаходимо про діяльність підпільних груп В. Іванова у с. Хоцьках, О. Ломаки у Григорівці, «Комітету № 8» І Примака, значну агітаційну роботу створеного партизанського формування. Вказується на існування партійної організації з'єднання імені Чапаєва, де у кожно-

му загоні були створені партійні групи, що нараховували 47 комуністів¹⁴.

Серед бойових операцій «чапаєвців» автори книги зазначають акцію по визволенню більш як 1 тис. радянських військовополонених у Хоцьках, де в результаті бою партизани вбили більше 100 гітлерівців і визволили село¹⁵. Серед іншого подається інформація про злиття диверсійно-організаторської групи капітана О. Тканка із партизанським з'єднанням¹⁶.

Книга друга «Народной войны в тылу фашистских оккупантов на Украине: Партизанская война» (1985 р.), як і зазначена вище, повідомляє про існування в з'єднанні під командуванням І. Примака партбюро – як найвищого партійного органу, організацію аварії 7 ворожих ешелонів. Окремо говорить про командира 3-го загону партизанського з'єднання імені Чапаєва Касима Кайсенова, який зі своїм підрозділом із 120 бійців утримував захоплений плацдарм до підходу Червоної армії¹⁷.

Найповніше на сьогодні науково-довідкове видання із відомостями про партизанські формування «Україна партизанська...» звертає більше уваги на результати бойової й диверсійної діяльності. Повідомляється допомога надана партизанами з'єднання передовим частинам Червоної армії при форсуванні Дніпра. Зокрема: організація переправи 520 автоматників, передача 6 човнів-дубів, понад 3 т. бензину, забезпечення розвідданими, безпосередня участь 120 партизанів у боях по утриманню плацдарму на правому березі Дніпра у районі сіл Григорівки та Зарубенців. Зазначається, що 21 вересня 1943 р. після зустрічі з частинами Червоної армії з'єднання із 227 партизанів було розформоване¹⁸. У книзі А. Кентія й В. Лозицького «Війна без пощади і милосердя» (2005 р.) повідомляється таке: «впродовж 22-23 вересня 1943 р. з'єднання І. Примака і група партизанів О. Тканка разом з підрозділами 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу форсували Дніпро в районі с. Григорівки, звідки почалося утворення відомого Букринського плацдарму»¹⁹.

Перелічені факти із функціонування з'єднання ім. В. Чапаєва на сьогодні становлять цілісну картину тла історичної пам'яті. Як бачимо, головна увага дослідників партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва зосереджувалася на висвітленні бойових операцій та участі партизанів у створенні Букринського плацдарму. Але майже ніхто з них не вказував на той факт, що весь документальний матеріал, на основі якого відбувалася ін-

терпретація антифашистської діяльності партизанського з'єднання, створювався після визволення території Київської області Червоною армією. Головним чином це звіти партизанського з'єднання та загонів, підпільних організацій, обкому КП(б) Київської області. У архівних справах зберігається по декілька варіантів зазначених документів за різні роки. Ці звіти й списки партизанів неодноразово перероблялися. І в тому, який саме варіант документу затверджувався як остаточний, можна прослідкувати спрямування офіційної політики щодо того, яким має бути «радянський партизан», як він повинен був діяти.

Практичні кроки по створенню документальної історії українського партизанського руху стали можливими після визволення території республіки. Передусім це пов'язано із визнанням результатів діяльності антифашистських організацій, визначення приналежності людей до них. Тут основну роль відігравали відновлені райкоми і обкоми КП(б)У. Як правило, у межах району створювалися уповноважені комісії по розгляду цих питань, часто рішення приймалося на засіданні бюро райкому партії. Остаточне ж затвердження списків учасників, звітної документації відбувалося на бюро обкому. Такий підхід привів до того, що багато учасників бойових операцій не отримали статусу партизана, бо не відповідали, на думку уповноважених органів, необхідним для цього критеріям. Частина організацій не набула визнання, оскільки, за висновками перевіряючих, мала «націоналістичне забарвлення», тобто вороже радянській системі.

Як правило, списки і звіт загону чи підпільної групи складав безпосередній керівник, який подавав документи на затвердження до райкому партії в залежності від місця діяльності антифашистської організації. Райком за проведеною перевіркою виносив своє рішення і подавав до обласного комітету КП(б)У, де знову відбувався розгляд цього питання.

Серед архівних матеріалів нам вдалося виявити примірники звітних документів базових загонів 8-го партизанського з'єднання, де командирами були І. Примак (загін № 8) і О. Ломако (загін ім. Шевченка). Окрім цього, знайшли два варіанти «Звіту про бойові дії об'єднаного партизанського загону № 8 ім. Чапаєва». Перший з них, що знаходиться в Державному архіві Київської області, підписаний комісаром «об'єднаних загонів № 8 ім. Чапаєва» О. Ломакою, тоді як місце, де мав розписатися командир цього ж формування І. Примак, залишилося пустим²⁰.

У матеріалах фондової колекції рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав» знаходиться другий варіант звіту партизанського з'єднання ім. Чапаєва. Він різниться від попереднього неправильним розташування і браком деяких сторінок. Наявна ж інформація подана у скороченому вигляді. Наприклад, порівнюючи «Висновок із бойових дій партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва» розміщений у двох архівних фондах, підсумовуємо, що примірник розміщений у ДАКО (орієнтовано датований 1943 р.) є повнішим, оскільки у тому, що з фондів НІЕЗ (орієнтовно створений в післявоєнні роки) присутня інформація подана у скороченому вигляді. Зокрема відсутні відомості про знищення взводом під командуванням Спіжевого в с. Бобриця винного складу, коли на землю було вилито 600 відер вина, знищено 2 сепаратори та в с. Студенець Канівського району, де також знищили сепаратний пункт (арк. 65); про створення партійної і комсомольської організації з'єднання, прийом до них, сувору дисципліну у загоні, коли перед строем, за порушення дисципліни розстрілювали партизан (арк. 86). Під цим варіантом звіту, за командира «об'єднаних загонів № 8 ім. Чапаєва» І. Примака і комісара О. Ломаки підписалися колишні партизани з'єднання В. Клопов та К. Кайсенов.

Наразі, нам не вдалося знайти звіт партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва за підписом І. Примака. Ті ж варіанти, що ми бачили, складені на основі скопільованих звітів загону № 8 і загону Шевченка. Можна припустити, що І. Примака його не підписав. Окремі непрямі свідчення цього, а також вживання поряд із назвою «з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва» «об'єднання партизанських загонів № 8 ім. Чапаєва», знаходимо серед подробиць розформування антинацистського формування, і, насамперед, на думку колишніх партизанських командирів і рядових бійців – у присвоєнні роботи по створенню з'єднання командиром диверсійно-організаторської групи № 27 О. Тканком і отримання ним за це Зірки Героя.

Комісія, що займалася розглядом численних заяв партизанів, дійшла до висновку, за яким О. Тканко був не правильно представлений до урядової нагороди як командир партизанського з'єднання, а «всі бойові операції, проведені Чапаєвським з'єднанням (командир Примака), присвоєні Тканко і ті, що значаться в його нагородному листі, підтверджені Асмоловим»²¹. Тут також вказується про неправомірність представлення до Героя Радянського Союзу Р. Клейна, який всю окупацію працював на посаді гебітстехніком,

прийшовши до партизанського загону за 6 днів до з'єднання з Червоною армією. За цих обставин він «не заслуговує навіть звання партизана, адже був у загоні дуже мало і ніякого подвигу не здійснив». Клейн зав'язав особисту дружбу з Тканко і разом з ним у якості водія їздив до визволення території від окупантів. У свою чергу Тканко, «як самозваний командир партизанського з'єднання ім. Чапаєва представив Клейна до найвищої урядової нагороди». Поряд із цим, комісія констатувала, що по з'єднанню ім. Чапаєва нагородження не проведено навіть для тих партизан, що заслужили їх своєю роботою з 1941 р.²²

На початку 1980-х років до Інституту історії партії та архіву Київського обкому КП(б)У надійшов лист від Касима Кайсенова, з приводу подробиць складення звіту командиром І. Примаком. Колишній партизан зазначав: «Звіт підписаний командиром партизанського об'єднання № 8 загонів ім. Чапаєва Примаком і комісаром Ломакою». І далі запитував співробітників зазначених установ: «Чому Об'єднання загонів, не Партизанське з'єднання? Чому подвійна назва цього з'єднання?»²³ На думку К. Кайсенова, коли Тканко довідався про те, що партизани знають про присвоєння їх результатів бойової діяльності, він разом із своїм другом Носковим (заступником начальника штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті) пішли на крайнощі: начальника штабу Ф. Нагайцева і деяких інших, склавши на них фальшиві обвинувачення, відправили до штрафного батальйону; комісара з'єднання О. Ломако, командира партизанського загону № 1 М. Попова залякали і примусили мовчати, терміново відправивши на цивільну роботу; командира І. Примака, не давши повністю відзвітуватися про діяльність, відправили у тил ворога; всіх командирів загонів, комісарів і начальників штабів загонів під конвоем відправили до запасного офіцерського полку, де їх не прийняли і більшість розійшлась у різних напрямках; багатьох партизан відправили працювати до шахтарського Донбасу²⁴.

Коли Носков побачив, що за з'єднання звітується Примака, а Тканко про діяльність з'єднання не знає, тоді наказом за командира з'єднання залишився Тканко, Примаку вигадали посаду командира об'єднаних загонів. Так в історії з'явилося партизанське з'єднання № 8 ім. Чапаєва з командиром Тканком і партизанське об'єднання загонів № 8 ім. Чапаєва з командиром Примаком. Звіт же складений поспіхом у момент, коли І. Примака

перебував у нервовому стані, без участі начальника штабу з'єднання Нагайцева, який із ним стояв біля витоків з'єднання²⁵.

З цього приводу збереглися свідчення і самого командира І. Примака. Обурений авантюрою О. Тканка, він перед вильотом у тил ворога написав листа на ім'я колишнього начальника штабу його формування Федора Нагайцева. Зважаючи на трагедію партизанського командира, високу емоційну насиченість, що передає тогочасний стан організатора з'єднання, наведемо його повністю. Щоправда, окремі слова найімовірніше видалені цензурою: «Дорогий Федя. Твій лист отримав, але не у штабі, а на аеродромі. Я знову їду на виконання завдання. Життя моє тобі відоме, там поїхала частина хлопців до Переяслава, я сподіваюся, що тобі дещо розкажуть, всі ці [...] або навіть гірше проститутток, ці дешеві люди штибу Тканка і Подображнікова і ряд інших, коли я залишився один, мені дуже важко вести боротьбу, я помилюся і цим багато втратив. Якби я став на одному і звітувався перед ЦК України, побував би у тов. Хрущова, справа була б значно кращою. Але пишу прямо, що я [...] для мене один захист своєї батьківщини і за батьківщину я віддам життя завжди і сподіваюся, що якщо я загину, то чесно за справу батьківщини, за справу свого народу. Звичайно цей [...] ніколи не виведеться, підлабузники [...] і різна сволота завжди у шані за рахунок чужої крові і життя. Справа дійшла до того що мені сказали, що ти не командир з'єднання, а з 5 вересня командир з'єднання Тканко, цей відомий базіка, підлабузник і [...], а ти, кажуть, командир об'єднаних загонів. Я звичайно не побиваюся. Зрозумів, що правди зараз добитись важко, можливо я помиляюсь, та навряд чи»²⁶.

Організаторсько-диверсійна група І. Примака відразу після десантування з літака над територією Чернівецької області вступила у бій із переважаними румунськими військами. Ворог оточив диверсантів і більшість з них загинула. Разом із командиром, там знайшли свій вічний спочинок знайома йому по партизанській боротьбі на Київщині радистка З. Зародова.

Начальник штабу з'єднання старший лейтенант Ф. Нагайцев загинув 11 листопада 1943 р. в бою на Букринському плацдармі і був похований разом з іншими солдатами із його «офіцерського штрафного окремого штрафного батальйону 1-го Українського фронту» у с. Грушів сучасного Миронівського району на Київщині²⁷.

Версія про те, що О. Тканко – організатор партизанського з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва

не знайшла вагомої підтримки у науковій літературі. Наразі вона існує серед його радіограм до представництва ШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту, звітній документації, особистих спогадах та інших прямих і непрямих матеріалах. Разом з ними серед архівних справ зберігається розсекречений висновок-пропозиція організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(Б)У, в якому визнається факт незаслуженого нагородження найвищою державною нагородою СРСР О. Тканка і Р. Клейна. Щодо останнього зауважувалася необхідність підняти клопотання перед вищими органами про позбавлення його звання Героя Радянського Союзу. Стосовно О. Тканка це питання вирішили не піднімати по причині виконання ним іншого завдання при наступному десантуванні у ворожий тил²⁸.

Серед матеріалів колишнього Українського штабу партизанського руху зберігаються списки учасників партизанського з'єднання імені Чапаєва. Зокрема: 1) «Іменний список особового складу 8-го партизанського з'єднання імені Чапаєва /надіслані в штаб п/р ПЗФ/» за підписом командира І. Примака та комісара О. Ломаки – включає 28 бійців; 2) «Іменний список особового складу 1-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва» – включає 44 бійця; 3) «Іменний список особового складу 2-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва» – включає 45 бійців; 4) «Список особового складу 3-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва» – включає 60 бійців; 5) «Іменний список особового складу 4-го партизанського загону з'єднання імені Чапаєва станом на 23 вересня 1943 р. – включає 76 бійців»; 6) «Іменний список особового складу спецвідділу партизанського з'єднання ім. Чапаєва» – включає 22 бійця; 7) «Іменний список особового складу санчастини партизанського з'єднання № 8 імені Чапаєва» – включає 4 бійця; 8) «Список особового складу господарчого взводу 8-го партизанського з'єднання ім. Чапаєва» – включає 24 чол. Нескладні підрахунки показують загальну кількість партизан – 303 бійця.

Частина перелічених списків, складена командиром з'єднання І. Примаком і комісаром О. Ломакою при підготовці звітної документації до УШПР, тобто восени 1943 р. Натомість, перелік учасників 4-го загону був додатково надісланий В. Івановим від 23 серпня 1944 р. разом із документом «Бійці передані Хоцьківською підпільною організацією в партизанський загін до товариша Ломаки», де нараховується 43 особи.

Тож трапилося так, що партизани із цього списку зустрічаються серед учасників інших загонів. Зважаючи на це, у відповідності з проаналізованими нами документами можна говорити у підсумку про не менше як 340 бійців, яких командування з'єднання ім. Чапаєва вважало за партизан. Насправді ж, встановити точну кількість учасників цього антинацистського формування не можливо. Найбільше поповнення особового складу проходило у серпні-вересні 1943 р., коли Червона армія з переможними боями рухалася на захід. Певне число з них становили представники місцевих поліційних формувань. Так, колишній помічник начальника Переяславської жандармерії Л. Суботін прибув до партизанського загону разом із 46 озброєними чоловікам, з якими брав участь у боях по утриманню Букринського плацдарму²⁹.

Сучасне джерело називає кількість «чапаєвців» у 227 бійців³⁰. Шукаючи першоджерело, знаходимо вказане число у витязі з протоколу № 144 засідання бюро обкому КП(б)У від 9.6.1945 р. «Про затвердження звіту і бойової діяльності партизанського з'єднання № 8 імені Чапаєва»³¹. Причому, там йде мова не про визнання 227 партизанами, а щодо проведення з'єднанням у цьому складі з червня по вересень 1943 р. бойових операцій. Натомість, у звітній документації формування зазначається, що до нього входили 600 бійців, 500 з яких передали при зустрічі з регулярною армією в розпорядження Переяславського військового комісаріату³². Наразі нам не вдається звести свої підрахунки до ймовірних 227, проте з повною впевненістю зазначимо, що це число не повне, хоча б через проведення через понад два десятиліття виявлення не визнаних партизанів. Так, Кагарлицький сільський виробничий парткомітет Київської області визнав додатково 11 чоловік партизанами з'єднання № 8 ім. Чапаєва³³. Пізніше ця практика набула продовження у багатьох населених пунктах різних масштабів.

Зважаючи на зазначене, затвердженням звіту про діяльність з'єднання № 8 ім. Чапаєва у цілому, а також його складових загонів ім. Шевченка та ім. Чапаєва на території Переяслав-Хмельницького району, підпільної групи с. Григорівки, займався комісар О. Ломако. 27 червня 1945 р. відбулося засідання комісії Переяслав-Хмельницького райкому КП(б)У по розгляді звіту і списків особового складу партизанського з'єднання. Окрім перевірки достовірності фактів бойової діяльності значна увага приділялася комісією особам учасників антифашистської організації: чим займався

в період окупації, з якого часу перебуває у заго-ні, які обов'язки там виконував і т.п. Серед «серйозних помилок і недоліків» у роботі партизанського з'єднання відмічалось входження до нього осіб, які не вселяють політичної довіри, «що характеризує про недостатню перевірку патріотичних якостей людей, що приймаються до партизанського загону». У цілому, комісія визнала: активними учасниками боротьби – 88 чоловік (список № 1); людей з компрометуючими матеріалами – 13 чол. (список № 2); людей, які прийшли за 20-25 днів до приходу Червоної армії – 87 чол. (список № 3); людей, які виконували завдання по розвідці, зв'язку, наданні конспіративних квартир, випічці хліба – 7 чол. (список № 4)³⁴.

До числаневизнаних потрапив лікар з'єднання Олексій Крячок. Після окупації О. Крячок подав на розгляд комісії «Звіт про діяльність підпільної організації Переяславського району», де керівником зазначив себе. Проведена перевірка не визнала її існування, відмітивши, що О. Крячок брав участь у роботі «німецько-української націоналістичної групи», де він «висловлював націоналістичні погляди на державний устрій»³⁵.

Затвердження звіту і списків особового складу 4-го загону з'єднання ім. Чапаєва проходило 13 квітня 1945 року. За результатами проведеної перевірки члени комісії прийняли рішення про визнання фактів антифашистської діяльності загону і підпільної групи В. Іванова. До основних недоліків роботи перевіряючі органи закинули «засміченість зрадниками батьківщини», оскільки до неї входили ряд представників карних органів окупаційної влади. Таким чином, із поданого Івановим списку особового складу партизанського загону у 119 прізвищ комісія виключила більше половини людей. Загалом, перевіряючі затвердили чотири списки. До першого увійшли члени «підпільної групи активних партизан» у кількості 40 чоловік. До другого – 24 чоловіки, «на яких є компрометуючі матеріали, які активно допомагали німецьким окупантам у боротьбі проти радянського народу». Серед них наступні характеристики: «служив в поліції», «розкуркулений, ніякої участі в підпільній групі і загоні не приймав», «вербувався гестапо», «посібник, зрадник» і т.п. Зокрема сюди увійшов керівник Переяславської МТС (в окупацію) І. Михайловський, який прибув до В. Іванова з групою своїх працівників та 2 вантажними автомобілями «ЗІС» з 6 тонами паливно-мастильних матеріалів, легковиком «Опель», дещо з цього за кілька

днів буде передано наступаючим частинам Червоної армії. Тут опинився і командир 4-го загону з'єднання ім. Чапаєва М. Лисенко, а тому цю роль на себе перебрав В. Іванов. Лисенку нагадали про участь його батька у період громадянської війни у антибільшовицькому формуванні отамана Зеленого, роботу начальником поліції, передачу десантованих радисток до Переяславської жандармерії³⁶.

До третього списку увійшли 38 чоловік, які прийшли до підпільної групи перед визволенням території і за висновком комісії «ніякої боротьби не приймали». У списку № 4 додатково визнавалися активними помічниками підпільної групи 6 осіб, що виконували обов'язки³⁷.

Рішення скріпили підписами голова комісії секретар РК КП(б)У Маліченко та члени: зав. оргінструкторським відділом райкому Алексеєва, в.о. НКДБ Кутирьов, редактор райгазети Іллічева. Виправдання підпільника В. Іванова, що багато із поліцаїв робили корисну справу для його організації ні до чого не привели. Так, заступник Переяславської жандармерії Л. Суботін, за словами Іванова «приніс немало користі – передачі зброї, відомостей про арешти заручників. Відомий зрадник Шахворост цікавився моєю особою і Суботін мені передав – це послугувало тому, що я перестав ночувати вдома»³⁸.

Схожа ситуація із «ретушуванням» списків особового складу проходила і в інших партизанських загонах Наддніпрянщини. Комісар Димерського партизанського загону Олексій Школенко, який вів облік учасників свого формування, зазначає: «А уже после войны начали. <...> всех выкинули тех кто был перешел з власовцев и з этих... все сразу там их. Неизвестно куда дели. Ну, сразу те пошли в армию, а остальные, кто там не уцелел. Значит. А из списков всех повыбрасывали. У меня где-то до двухсотпятидесяти человек, стало где-то там меньше й меньше й меньше, а потом вообще... Ай!»³⁹.

Окрема тема – бойові операції партизанів. Окремі факти із діяльності з'єднання № 8 ім. В. Чапаєва значною мірою вкриті героїкою, що позначилося на історичній достовірності. Наприклад, відомий факт визволення полонених червоноармійців і розгром ворожого гарнізону 19 вересня 1943 р. у с. Хоцьках. Привертає увагу безпосередньо як момент звільнення та наслідки того бою. За спогадами учасника того бою Павла Стріхи, партизани близько опівночі підійшли до приміщення, де знаходилися військовополонені. Відкривши двері сараю більшість бранців відмовилися виходити, і тільки тоді,

коли партизани запалили сарай для волів, що стояв поряд, полонені розійшлися у різних напрямках. З моменту пожежі розпочався двогодинний бій, після чого бійці з'єднання повернулися до лісу. Лише невелика частина з понад тисячі полонених долучилася до своїх визволителів⁴⁰.

Згідно висновку комісії по розгляді звіту підпільної групи В. Іванова партизани не тільки не захопили села Хоцьки, як зазначається у «Непокоренній земле...», а відступили. Натомість, німці розправилися з колгоспниками шляхом спалювання їхніх хат⁴¹. Одним із перших окупанти підпалили будинок Є. Солонець, у якому тривалий час проживав «замаскований» під чоботаря керівник підпільної групи на прізвище «Дід Василь» (В. Іванов)⁴². Самій жінці вдалося врятуватися. Також, комісія відмітила що за «установленими даними і свідченнями жителів Хоцьок» під час бою ворог втратив до 40 чоловік, а не «більше 100 гітлерівців», як зазначається у літературі вище.

Що стосується партійної і комсомольської організації партизанського з'єднання № 8 імені Чапаєва, то вони взагалі не були визнані відновленою радянською владою⁴³. Поряд із цим, керівника комсомолу партизанського формування П. Луценка та його дружину перевіряючі органи позбавили звання «партизана». Рішенням бюро Переяслав-Хмельницького РК КП(б)У від 29 червня 1945 р. подружжя Луценків виключалося із списків партизан як «посібники німецьких окупантів». Причиною виключення П. Луценка слугував донос, за яким, начебто, його заарештували й протримали у в'язниці 2 місяці, а звільнили лише після завербування органами гестапо. Також інкримінувалася організація і присутність на двох святкових заходах за участі представників окупаційної влади, позитивна оцінка німецької зброї та армії. Натомість, дружину виключили з наступним трактуванням: «На Луценка Любов Володимирівну компрометуючих документів немає, а факти підтверджуючі про те, що вона була тісно пов'язана із своїм чоловіком...»⁴⁴.

Петро Луценко до окупації працював вчителем у с. Хоцьки Переяславського району Київської області. Його батька Василя Луценка, активного учасника громадянської війни, голову колгоспу с. Сталінівки Ковалівського р-ну Полтавської області німецькі окупанти розстріляли як комуніста. Самого П. Луценка за «нового порядку» звільнили з роботи. Потім – участь у підпіллі та партизанському з'єднанні, де він очолював комсомольську організацію, не один раз із групою партизан

виходив на бойові завдання, зокрема відзначився при ліквідації поліційної дільниці у с. Ходорові⁴⁵. Як бачимо, все це було марним, оскільки комісія щодо цього питання мала свої міркування.

Про позбавлення звання партизан Луценки дізналися лише у 1968 році. Інкриміновані звинувачення Петру Луценку вдалося спростувати з допомогою свідчень ще живих товаришів по антифашистській боротьбі⁴⁶. І тому постановою бюро Київського обкому КП(б)У від 6.06.1973 р. подружжя Луценків таки визнали учасниками партизанського руху⁴⁷.

Як бачимо, наголошуючи на партійному і всенародному характері антифашистської боротьби радянська влада доволі підозріло ставилася до ініціативи місцевих жителів, «народних» партизанів, як загалом і до членів партії, не уповноважених на ведення відповідної роботи на окупованій нацистами території. Часто дійсність була відмінною від сформованих за декілька десятиліть усталених поглядів. Розпочавши роботу по затвердженню звітної документації і списків особового складу антинацистських формувань КП(б)У вирішувала, що слід визнавати та кого вважати учасником руху Опору. Окрема тема – це взаємовідносини поліції і партизанів. Немало серед поліцаїв таких, що прийшли до партизан під натиском швидкого визволення території Червоною армією. Але разом з тим неодноразово згадуваний керівник підпільної партійної групи с. Хоцьок В. Іванов цінував окремих поліцаїв більше чим декого з керівництва 8-го партизанського з'єднання⁴⁸.

Наразі складно говорити про антифашистську боротьбу радянських партизанів і підпільників як «всенародну війну» у тому значенні, яке надавала їй радянська історіографія. Так, у Хоцьках проведена райкомом КП(б)У перевірка виявила 38 чоловік, які служили під час окупації в поліції. Натомість по партизанському загону № 4 (сформований у с. Хоцьках) було визнано 40 активних учасників руху Опору і 6 помічників. Як бачимо, різниця не дуже суттєва.

Зустрічаються випадки, коли українська поліція у гебіті «Переяслав» знала про партизанів і не тільки не перешкоджала їм, а й допомагала. Виявом дружніх відносин можна назвати випадок за спогадами очевидців, присутність багатьох місцевих партизан під час похорон в окупацію начальника переяславської поліції О. Лисенка. Після війни кілька учасників з'єднання ім. Чапаєва надали довідку дружині покійного, де вказали надану їй чоловіком допомогу.

Один із засновників «Хоцьківського підпільного центру» В. Кругліков так охарактеризував ситуацію в окупованому селі за період з 1 листопада 1942 р. до 1 червня 1943 р.: «комендант – німець, перекладач із німців-Поволжя, каральний загін 10 німців, куш поліції 14 чол. (в основному жителів Хоцьки), група націоналістів 15-20 чол. І група антинімецьких людей 15-18 чол. Населення стогне, але мовчить»⁴⁹.

Війна провела не зовсім чітку межу серед жителів українських сіл і міст по відношенню до «нового порядку» нацистів. Це саме стосувалося і радянських партизан, яких частина людей вважала навіть у рік «корінного перелому» за бандитів. Сталося так, що те, чого у мирний час могло не статися, загострилося під час найбільшої світової війни серед далеко немонолітного радянського соціуму.

Проводячи політику «ретушування» антифашистської боротьби КП(б)У намагалася згладити існуючі протиріччя у державі. Звідси колишній поліцай чи людина з кліше «націоналіст» мала небагато шансів вважатися учасником руху Опору, навіть попри очевидні речі. Щоправда, додаткові виявлення ініційовані ЦК КП(б)У в 60-70 рр. минулого століття дещо виправили цю ситуацію.

Подальше дослідження політики пам'яті є актуальним і перспективним. Застосування нових наукових підходів та методик має сприяти більш об'єктивному висвітленню питань пов'язаних із радянським рухом Опору 1941-1944 рр. в Україні.

Джерела та література

1. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / [Гл. ред.: М. М. Козлов, ред. кол.: Ю. Я. Барабаш и др.]. – М.: Советская энциклопедия. – 1985. – 832 с. – С. 530.
2. Лисенко О. Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941-1944 рр. / О. Лисенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Київ: НАН України. Інститут історії України. – 2001. – Ч. 2, № 6 (7). – 444 с. – С. 79-89. – С. 79.
3. Новак А. Історик на полі битви за пам'ять / Анджей Новак // Україна модерна: міждисциплінарний часопис / Львівський національний університет імені І. Франка та ін.; Редкол.: Я. Грицак (редактор-засновник), А. Портнов (відп. ред.) та ін.; – Київ: Критика, 1996–№ 4 (15): Пам'ять як поле зма-

- гань / За ред. Я. Грицак (редактор-засновник), А. Портнов (відп. ред.) та ін. – Київ : Критика, 2009. – 360 с. – С. 95-102. – С. 97.
4. Реброва І. Формування індивідуальної та колективної пам'яті в его-документах про Другу світову війну: гендерний аспект / Ірина Реброва // Схід / Захід : Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. ; [Ред. кол. : В. В. Кравченко та ін.] – Харків : Майдан, 1998– Вип. 13-14: Спец. вид.: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків : ТОВ «НТМТ», 2009. – 428 с. – С. 238-248. – С. 240.
 5. Супруненко Н. І. Україна в Великій Отчужденній війні Радянського Союзу (1941-1945 гг.) / Н. Супруненко. – К. : Гос. изд. полит. литературы. – 1956. – 426 с.
 6. Супруненко Н. І. Україна в Великій Отчужденній війні Радянського Союзу (1941-1945 гг.) / Н. Супруненко. – К. : Гос. изд. полит. литературы. – 1956. – 426 с. – С. 320-321.
 7. Супруненко Н. І. Україна в Великій Отчужденній війні Радянського Союзу (1941-1945 гг.) / Н. Супруненко. – К. : Гос. изд. полит. литературы. – 1956. – 426 с. – С. 344.
 8. Клоков В., Кулик В., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков. – К. : Вид. Академії наук УРСР. – 1957. – 240 с. – С. 173.
 9. Клоков В., Кулик В., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков. – К. : Вид. Академії наук УРСР. – 1957. – 240 с. – С. 200.
 10. Історія міст і сіл УРСР: Київська область / [Ред. колегія тому Рудич Ф. М. (голова), Бакуменко П. І., Бачинський П. П. та ін.]. – К: ГРУ УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с. . – С. 55.
 11. Історія міст і сіл УРСР: Київська область / [Ред. колегія тому Рудич Ф. М. (голова), Бакуменко П. І., Бачинський П. П. та ін.]. – К: ГРУ УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с. – С. 511.
 12. Історія Української РСР : [у 7 т.] / [Ред. кол. : А. Г. Шевелєв (гол. ред), І. А. Артеменко, Б. М. Бабій, П. І. Багрій та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1977 – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / [Ред. кол. : В. І. Клоков та ін.]. – 536 с. – С. 275.
 13. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головкин, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с.
 14. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головкин, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с. – С. 75.
 15. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головкин, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с. – С. 180.
 16. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др.] ; Редкол.: Л. И. Павленко, Д. Б. Головкин, В. Я. Мельник и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с. – С. 149.
 17. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: [в 2 кн.] / [Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, А. В. Кентий, В. И. Клоков и др.]. – К.: Наукова думка, 1985. – Книга вторая: Партизанская борьба. К. : Наукова думка. – 431 с. – С. 404.
 18. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.) : Науков.-довід. вид. / [Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А.В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]; Ред. кол. : В. А. Смолій та ін.]. – К. : Парламентське видво, 2001. – 319 с.: іл. – С. 85.
 19. Кентій А. В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с. – С. 172.
 20. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Оп. П-4. – Спр. 247. – Арк. 88.
 21. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 62 – Оп. 1. – Спр. 1713. – Арк. 8. Асмолов А.М. – в той час представник штабу партизанського руху при Військовій раді Південно-Західного фронту.
 22. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 9.
 23. ДАКО, оп. П-4, спр. 247 а, арк. 1.
 24. Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав». – Шифр «Архів», інв. № 123/6.

25. ДАКО, ф. П-4, оп.1, спр. 247 а, арк. 4.
26. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 7-8.
27. Центральний архів міністерство оборони Російської Федерації, ф. 33, оп. 11458, спр. 155, арк. 187 зв.
28. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 377, арк. 3.
29. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 21.
30. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.) : Науков.-довід. вид. / [Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А.В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.] ; Ред. кол. : В. А. Смолій та ін.]. – К. : Парламентське видво, 2001. – 319 с.: іл. – С. 85.
31. ЦДАГОУ., ф. 1, оп. 22, спр. 329, арк. 4.
32. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 247, арк. 58.
33. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 203, арк. 6.
34. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 247, арк. 37-37 зв.
35. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 332, арк. 180.
36. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 19.
37. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 4.
38. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 3.
39. Інтерв'ю з Олексієм Михайловичем Школенком, 1923 р.н. від 30 червня 2011 р. / Особистий архів І. Капаса
40. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 126.
41. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 8.
42. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 249, арк. 45.
43. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 17.
44. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 10.
45. Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ «Переяслав», шифр РД-41, інв. № 41, арк. 16.
46. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 15.
47. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, спр. 257, арк. 1.
48. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 56.
49. ЦДАГОУ, ф. 260, оп. 1, спр. 1, арк. 84.

Иван Капась

Историческая память о антинацистском движении Сопротивления советских партизан и подпольщиков Надднепрянщины: генезис, механизмы процесса

В статье рассматривается процесс формирования исторической памяти о антифашистской борьбе советских партизан и подпольщиков и ее интерпретация в научной литературе.

Ключевые слова: советское движение Сопротивления, историческая память, отчеты, списки, партизанское соединение, партизанский отряд, районный комитет КП(б)У, областной комитет КП(б)У.

Ivan Karas

The historical memory of the anti-Nazi resistance movement of Soviet partisans and underground fighters Naddniprianshchyna: genesis, mechanisms of the process

In the article the process of forming of official policy of memory is examined about an anti-fascist fight soviet partisan and underground workers and her interpretation in scientific literature.

Key words: soviet motion of Resistance, reports, lists, partisan connection, guerrilla, district committee of KP(b)U, regional committee of KP(b)U.

